

ÇARİZMİN AQRAR SİYASƏTİNİN ƏSAS MAHİYYƏTİ VƏ MƏQSƏDLƏRİ HAQQINDA

Ceyhun Hüseynov

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ceyhunh137@gmail.com

Açar sözlər: çarizm, mülkədar, kəndli, vergi, torpaq

Məqalədə Çarizmin Azərbaycanda aqrar siyasəti təhlilə cəlb olunmuşdur. Xanlıqlar dönəmində, əvvəlki yüzillərdə olduğu kimi, istər xan və mülkədar mülklərində, istərsə də tiyul torpaqlarında feodalın özünün təsərrüfatı demək olar ki, yox idi. Digər müsəlman ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da feodalların şəxsi təsərrüfatının zəif inkişaf etməsi və kəndlilərin mütləq əksəriyyətinin divana məxsus torpaqların istifadəçiləri olduqlarından, dövlət kəndliləri kateqoriyasına aid qeyd edildiyi vurğulanır. Sonda qeyd olunur ki, çarizmin aqrar siyasətinin xarakterinə diyarın perspektivlərinə dair hakim çevrələrin yanaşmalarının fərqliliyi də önəmli təsir göstərirdi.

О ГЛАВНОЙ СУЩНОСТИ И ЦЕЛЯХ АГРАРНОЙ ПОЛИТИКИ ЦАРИЗМА

Джейхун Гусейнов

Ключевые слова: царизм, помещик, крестьянин, налог, земля

В статье анализируется аграрная политика царизма в Азербайджане. В период ханства, как и в предыдущие века, собственного хозяйства феодала практически не существовало ни в ханских и мукладарских имениях, ни в тиюльских землях. подчеркивается, что частное хозяйство феодалов в Азербайджане, как и в других мусульманских странах, развито было слабо, а поскольку абсолютное большинство крестьян являются пользователями земель, принадлежащих дивану, они упоминаются как принадлежащие к категории государственных крестьяне. В конце статьи отмечается, что характер аграрной политики царизма оказал важное влияние на различия в подходах правящих кругов относительно перспектив страны.

ON THE IMPORTANT ESSENCE AND GOALS OF THE AGRARIAN POLICY OF TSARISM

Jeyhun Huseynov

Key words: *Tsarism, landlord, peasant, tax, land*

In the article, the agrarian policy of Tsarism in Azerbaijan is included in the analysis. During the khanate period, as in the previous centuries, the feudal lords own farm was almost non-existent, either in the khan and mulkadar estates, or in the tiyul lands. As in other Muslim countries, it is emphasized that the private economy of the feudal lords in Azerbaijan is poorly developed, and since the absolute majority of the peasants are users of the lands belonging to the divan, they are mentioned as belonging to the category of state peasants. In the end, it is noted that the nature of the agrarian policy of tsarism had an important influence on the differences in the approaches of the ruling circles regarding the country's prospects.

Son orta əsrlərdə bizim coğrafiyada torpaq sahibliyinin növ və formalarının özünəməxsus konfigurasiyası yaranmışdı. Bir çox hallarda formal-hüquqi baxımdan hökmdar tərəfindən bəxş olunan və mütəmadi olaraq müvafiq fərmanlarla təsdiqlənən torpaq sahələri əslində bu və ya digər feodal soyunun irsi sərəncamında olurdu. Lakin hüquqi baxımdan bu torpaqların tam özəl mülkiyyətdə olmaması, ümumiyyətlə, onların sahiblərinin yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, torpağın ali sərəncamvericisi qismində çıxış edən hökmdarın iradəsindən asılılıqda bulunması digər müsəlman ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da müvafiq sosial düzəni şərtləndirmişdi.

İlk rus komandanlarının dövründə komendantlara rəncbər paylamaq hüququ verilmişdi. Lakin general Yermolovun idarəçiliyi dövründə bu hüquq komendantlardan alınaraq, yalnız hərbi dairə rəisinə həvalə edilmişdi; rus komandanı hesab edirdi ki, rəncbər paylamaqda komendantlar sui-istifadələrə yol verərək, hökumət əleyhdarları bəyləri də mükafatlandırmışdılar. Əhalinin xüsusi sosial kateqoriyasını maaflar təşkil edirdilər. Onlara köçərilər və vergilərdən, xərəcədən və mükəlləfiyyətlərdən azad edilmiş, lakin qarşılığında xan qoşunlarında hərbi qulluq yerinə yetirməli olan sakirlər daxil idi. Maaflar xan qoşunlarının özəyini təşkil edir, bəzən isə aşağı inzibati vəzifələr tuturdular. Çar hökumət dairələrinin bir sənədində deyildiyi kimi, “xan idarəsi zamanı maaflar əksər hallarda bəlli müddətə hər növ vergi və mükəlləfiyyətdən azad edilmişdilər. Lakin əvəzində ilk tələb üzrə öz atlarında və öz silahları ilə savaşa girməli idilər. Xanların zamanında maaflıq hüququ ya xüsusi xidmətlərə görə, ya sadəcə camaatla qohumluq quran bəylərin vəsatəti ilə əldə edilirdi, ya da xanın özündən satın alınırdı. Xan idarəçiliyinin ləğvi ilə onların öhdəlikləri də bitmiş

oldu, amma vergi və mükəlləfiyyətlərdən onlar hələ də azaddırlar, və onların adı atadan oğula keçməklə, yavaş-yavaş irsilik kəsb etdi”[6, s.85]. Bu sənədin tərtib olunduğu 1839-cu ildə Qarabağ, Şirvan, Şəki və Talış əyalətlərində maafların sayı 1968 ailəyə çatırdı ki, onlardan 20-60 yaşları arasında kişi cinsindən olanların sayı 4400 nəfər təşkil edirdi.

Yeri düşmüşkən, biz Azərbaycanda feodal-təhkimçilik münasibətləri haqqında fikrimizi bildirmək istərdik. Qənaətimizcə, inqilabdan əvvəlki rus tarixşünaslığı bu məsələdə daha düzgün mövqe tuturdu. Baron A.P. Nikolai öz xatirələrində Azərbaycanda kəndlilərin torpaq sahiblərindən təhkimçilik asılılığının mövcud olmadığını vurğulayaraq, qeyd edirdi ki, “bu və başqa əsaslarla torpağa sahib şəxslərlə həmin torpaqlarda yaşayan kəndlilər arasında müəyyən münasibətlər bərqərar olmuşdu. Bu münasibətlər öz formalarına görə qonşu xristian gürcü və İmeretiya çarlıqlarında mülkədarlarla təhkimlilər arasında mövcud olan münasibətlərinə son dərəcə yaxınlaşırdı”. İ.P. Petruşevski öz əsərində bu tezisi əsaslandırmaq üçün bəzi müddəalar irəli sürür. Lakin elə onun yürütdüyü mühakimələrdən də bəlli olur ki, əvvəla, xanlıqlarda kəndlilər torpaqdan daha çox müəyyən mükəlləfiyyətlərə təhkim olunmuşdular. İkincisi, xanlar özlərinin və tabeliyindəki bəylərin mənafeyinə uyğun olaraq, qonşu xanlıqlardan kəndlilərin qaçaraq, onlara pənah gətirmələrini təşviq edir və qaçqınları geri qaytarmaqdan boyun qaçırırdılar[10, s.262-263]. Elə bu faktın özü də Azərbaycanda təhkimçilikdən daha çox feodal-asılı münasibətlərin mövcudluğuna dəlalət edir. A. Milman çox düzgün qeyd edirdi ki, Azərbaycanda hüquqi cəhətdən təsbit olunmuş təhkimçilik hüququ yox idi və burada feodallar kəndlilərə münasibətdə heç vaxt əşya hüququna malik olmamışdılar, hərçənd daha ağır feodal asılılığında olan rəncbərlər təhkimli kəndlilərə ən yaxın mövqedə qərarlaşmışdılar[8, s.37]. Azərbaycan tarixçisi M. Abdullayev də qənaətimizi təsdiqləyərək, yazırdı ki, rəncbərlər, təhkimçiliyin klassik formasının tələb etdiyi kimi, əsla torpağa təhkim olunmamışdılar.

Belə bir məqam da vurğulanmalıdır ki, kəndlilərin mütləq əksəriyyəti divana məxsus torpaqların istifadəçiləri olduqlarından, dövlət kəndliləri kateqoriyasına aid idilər. Quzey Azərbaycanın Rusiya tərəfindən istila edilməsindən sonra xana məxsus torpaqlar, habelə işğalçılara qarşı mübarizə aparan bəylərin torpaqları da xəzinənin ixtiyarına keçdiyindən, sözügedən kateqoriya daha da genişlənmişdi. XIX əsrin ilk illəri Cənubi Qafqaz, və ilk növbədə də Şimali Azərbaycan üçün Rusiya ekspansiyasının açıq mərhələyə qədəm basması ilə əlamətdar olmuşdur. Çarizm öz istilaçı məramını gerçəkləşdirərkən, təkcə iri regional güclər – Qacar İranı və Osmanlı Türkiyəsi ilə deyil, bir sıra Azərbaycan hakimləri ilə də savaşmalı olmuşdu. Qacar ordusunun da əhəmiyyətli dərəcədə Güney Azərbaycan qoşunlarından təşkil edildiyini nəzərə alsaq, Rusiya-İran müharibəsi quzeyli feodalların da iştirakı ilə faktiki olaraq qarşımıza Rusiya-Azərbaycan savaşı kimi çıxmış olur. Bu

savaş gedişində Rusiya ilk zamanlar yerli ali silkə münasibətdə fərqli taktikalara əl atmalı olsa da, bütün manevrlər baş strateji hədəfə - Azərbaycanın şimal qisminin tam və dönməz işğalının təsbitinə xidmət edirdi. Bütövlükdə XIX əsrin ilk yarısında çarizmin həm aqrar tədbirləri, həm də ali silkə münasibətdə zaman-zaman ziddiyyətli görünən siyasəti məhz müstəmləkəçilik strategiyasının məcrasında taktiki fərqliliklər qazanırdı. İstər birinci və ikinci Rus-İran savaşları dönməndə, istər müharibələrarası və müharibə sonrası dövrlərdə cari hərbi, geosiyasi, iqtisadi mülahizələr önəmli dərəcədə sözügedən siyasətə təsir göstərsə də, rus hökuməti hər vəchlə öz mövqelərini möhkəmləndirmək, Azərbaycanda sosial dayaqlarını gücləndirmək kimi vəzifələrin həllinin prioritetliyini gündəmdə saxlayırdı.

İlk rus komandanlarından etibarən çar hərbi-siyasi administrasiyası ali müsəlman silkinə münasibətdə ikili siyasət yürüdürdü. Bir tərəfdən çarizm öz sosial dayaqlarını yaratmaq ehtiyacı duyurdu, bu səbəbdən elə ilk vaxtlardan müsəlman feodalları ilə müəyyən dil tapmağa çalışırdı. Digər tərəfdən, çarizmin ümumən müsəlman xalqlarını etibarsız sayması, güvənməməsi, üstəlik də Azərbaycanda bəzi xanların və bəylərin rus işğallarına qarşı müqavimətə faktiki başçılıq etməsi hökumət çevrələrini mütəmadi olaraq repressiyalara əl atmasına, müsadirələr keçirməsinə rəvac verirdi. Elə bəylərin və ağaların da ucdantutma məmur kimi qələmə vermək, onların zaman-zaman torpaq üzərində mülkiyyət hüquqlarının danmaq istəyi də qeyd olunan mətləbdən doğurdu. Üstəlik, bu siyasət çarizmin ruslaşdırma strategiyası məcrasında Azərbaycanda torpaq sahibi bəyləri “təbii rus zadəganları” ilə əvəz etmək cəhdlərində də öz izahını tapırdı[9, s.10]. Ona görə də çar hökuməti tərəfindən biz həm torpaqların müsadirəsinin, həm də özünə sədaqətli bildiyi şəxslər arasında paylanıldığının şahidi oluruq. Ümumiyyətlə, 1846-1847-ci il qanunvericilik aktlarının dərcinədək çar hökumət dairələri müsəlman ali silkinin torpaq mülkiyyət hüququna dair birmənalı və sabit kurs yürütməmişdi. Yalnız adı çəkilən aktların qəbulu ilə hökumət bu məsələdə daha sabit xətt götürmüş oldu.

Rus istilasının Qacar dövləti ilə savaş illərinə təsadüf etmiş ilk dövrlərində diyarın yeni imperiya hakimiyyəti aqrar münasibətlərə kəskin müdaxilələrdən yayınırdı ki, bu da təbii idi: hərbi və işğalçı əməliyyatların davam etdiyi bir şəraitdə çarizm regionun sosial-iqtisadi cəhətdən mənimsənilməsi, burada dayanıqlı münasibətlər sisteminin yaradılması işini daha əlverişli zamana təxirə salmışdı. İlk növbədə rus hökuməti xəzinə gəlirlərinin mütəmadi daxilolmalarını təmin etməyə, xüsusən də vergitutulmalarında axsaqlıqlara yol verməməyə çalışırdı. Bu zaman taxıl vergisinə xüsusi diqqətin ayrılması Rusiyanın savaşla əlaqədar qoşunların fasiləsiz ərzaqla təmin etmək istəyindən doğurdu[1, s.11]. XIX əsrin ilk onilliklərində yerli hakimiyyət orqanlarının ali müsəlman silkinə münasibətindən bəhs edən M. Kuçayev yazırdı: “1812-ci ildə kəndləri idarə

edən naiblər və bəylər üçün torpaq sahibləri ilə kəndlilərin qədimi adətlərə uyğun qarşılıqlı münasibətlərini təsbit edən... təlimat tərtib etmiş Quba komendantı mayor Ponomaryov istisna olmaqla, yerli sabiq rəislərdən heç biri zəhmət çəkib idarə etdiyi xalqların hüquqi baxışları və adətləri haqqında bilgiləri toplamadı”[7, s.5].

Çarizmin aqrar siyasətinin ümumi cəhətlərini nəzərdən keçirərkən belə bir məqam da diqqətdən yayınmamalıdır ki, o bir çox mətləblərinə görə regionun inzibati idarəçilik sisteminin islahatlarının səciyyəsi ilə də uzlaşırdı. A.Ş. Milman yazdı ki, “o çağadək ki, xanlar daxili və xarici siyasətini həyata keçirməkdə mütləqiyyət üçün faydalı idilər, hakimiyyətlərinin güclü surətdə məhdudlaşdırılması ilə və rus hərbi hissə komandirlərinin nəzarəti altında inzibati idarənin başında saxlanılırdılar. Lakin xan Rusiyaya münasibətdə azacıq tərəddüd göstərər-göstərməz, idarəçilikdən kənarlaşdırılırdı; idarəetmə isə əksər hallarda komendant adlanan rus zabidlərinin əllərinə ötürülürdü”[8, s.66]. Polis və təsərrüfat idarəçiliyini həyata keçirmək üçün əyalətlərin mahallara bölgüsü saxlanılırdı. Mahal rəisliyinə (bəyliyinə) köklü bəylərdən şəxslər təyin olunurdu ki, onlardan bir çoxu hələ xanlıqlar dönməsində bu mənəbi tuturdular. Onların əvvəlki hüquq və gəlirləri də saxlanılırdı[5, s.151].

Artıq 1804-1813-cü illərdə regiondakı rus hərbi komandanlığı mütəmadi olaraq ona asi olan bəylərin və ağaların torpaqlarını müsadirə edirdi. Məsələn, regiondakı rus qoşunlarının komandanı general A.P. Tormasovun 1810-cu il dekabrın 18-də hərbi nazirə göndərdiyi təliqəsində Quba bölgəsində Şeyxəli xan hərəkətində iştirak etmiş bəylərin çoxunun artıq həbsə atıldığı, tezliklə mühakimə olunub Sibirə sügün ediləcəkləri bildirilirdi[2, s.69]. Eyni zamanda, “kəkə və qamçı” prinsipini göz önündə tutan rus hökuməti o dövərdə mütəmadi olaraq yerli torpaq sahiblərinin mülkiyyət və idarəetmə hüquqlarına da sayğısını nümayiş etdirirdi. Ümumiyyətlə, Azərbaycan feodallarının firavanlığını və hüquqi statusunu birbaşa hökumətin iradəsindən asılı duruma salmaqla, bu silki çarizmin sadıq xidmətçilərinə çevirmək məramı 1818-ci ildə növbəti rus baş komandanı generalı A.P. Yermolovun dərc etdirdiyi “Əsasnamə”lərdə [3, s.696-698] öz ifadəsini tapırdı. Qazax, Şəmşəddil və Borçalı ağalarına şamil olunan bu “Əsasnamə” o müddəadan çıxış edirdi ki, ağalar kəndlərin mülkiyyətçisi olmayıb, Rusiyaya sədaqət və xidmət müqabilində sadəcə idarəçiləridir. Öz xidmətinə görə ağalar əhalidən yığılan və xəzinəyə ödənilən taxıl və pul vergisinin 1/10-i ilə mükafatlandırılırdı. “Əsasnamə” ağalar üçün geniş kəndli mükəlləfiyyətlərini içinə alan xeyli sayda imtiyaz nəzərdə tuturdu. “Əsasnamə” ağalar üçün yetərincə geniş imtiyazlar nəzərdə tutsa da, onların kəndlər üzərində hakimiyyətini məhdudlaşdırdığı üçün sözügedən zümrənin narazılığını doğurmuşdu. Yermolovun etiraflarına görə, ağalar yeni vəziyyətlərindən dəfələrlə ona şikayət etmişdilər. Şəmşəddilli Nəsim

sultanın və Qazaxlı Mustafa ağanın həbs olunaraq, Rusiyaya sürgün olunması 1819-cu ilin mayında hətta həyəcanlara səbəb olmuşdu[5, s.340-341].

A.P. Yermolovun idarəçiliyi dönəmi ümumiyyətlə Azərbaycan ali silkinə, feodal hakimlərinə qarşı o çağadək görünməmiş basqılarla müşayiət olunmuşdu. Təsadüfi deyildi ki, məhz həmin illərdə Şəki, Şirvan və Qarabağda xanlıq üsul-idarəsi ləğv edilmiş, Rusiyaya öz loyallığı ilə seçilən Şirvanlı Mustafa xan və Qarabağlı Mehdiqulu xan, habelə onlarla bəy yeni inzibatçının fitnə-fəsadlarına tab gətirməyərək, Qacarlar dövlətinə sığınmalı olmuşdular.

Faktların obyektiv araşdırılması göstərir ki, 1826-1828-ci illərə təsadüf etmiş II Rusiya-İran müharibəsi eyni zamanda rus işğalına qarşı Azərbaycan xalqının azadlıq mücadiləsi kimi də səciyyələndirilə bilər. Bu savaşın xüsusən ilk mərhələsində azərbaycanlı xan və köklü bəy soylarının nümayəndələri ölkənin müxtəlif yerlərində alovlanan üsyanlara başçılıq etmişdilər. Əhəmiyyətli dərəcədə məhz bu üsyanların qarşısını almaqda acizlik göstərdiyinə görə A.P. Yermolov 1827-ci ilin martında diyarın idarəçiliyindən uzaqlaşdırılmış, onun yerinə general İ.F. Paskeviç gətirilmişdi. Düzdür, hökumət 1820-ci illərin sonlarında bəylərə münasibətdə müəyyən müsbət addımlar atdı, hətta 1830-cu il 13 iyul Ali buyruğu ilə yaxın keçmişdə müsadirə edilmiş malikanələrin əvvəlki sahiblərinə geri qaytarmış, habelə Sibirə sürgün edilmiş şəxslərin geri dönməsinə izn vermişdi. Həqiqətən də reskriptin dərcindən sonra malikanələrin əvvəlki sahiblərinə qatarılması xeyli miqyas aldı. Özü də söhbət təkcə mülklərdən deyil, həmçinin tiyullardan gedirdi. Yüksək rütbəli çar məmuru Nefedyevin 1837-ci ilin noyabr-dekabr aylarında tərtib etdiyi “Qeyd”lərdə Qarabağ əyalətində başda Mehdiqulu xan olmaqla, vaxtı ilə qaçmış ali silk nümayəndələrinin bir çoxunun geri döndüyü vurğulanırdı. Həmin sənədə əsasən, Qarabağ əyalətində 169 sahibkar nəslə mənsub idi ki, bölgədəki 20 min ailədən 12 minə həmin soylara məxsus kəndlərdə yaşayırdı[6, s.362-363]. Nefedyevin şahidliyinə görə, “Qarabağ və xüsusən Şuşa sakinləri tez bir surətdə malikanələr əldə edən və mülkədarlara çevrilən bəylərin uğurlarından şaşqındırlar, baxmayaraq ki, həmin bəylərin hamısı son savaşda iranlılar peyda olar-olmaz xəyanət yolunu tutmuş və onların qardaşlarından və qohum-əqrəbalarından çoxu indi də İran şahına qulluq edir”[6, s.365].

Artıq XIX əsrin 20-ci illərinin sonlarına doğru komendant üsul-idarəsi diyarın istər siyasi, istərsə də iqtisadi cəhətdən möhkəm mənimsənilməsi üzrə rus hökumətinin strateji hədəflərinə cavab vermirdi. 1830-cu illərin əvvəllərində Cənubi Qafqazı təftiş etmiş senatorlar P.İ. Kutaysov və Y.İ. Meçnikov Qafqazın baş komandanı İ.F. Paskeviçlə birlikdə “Zaqafqaziya diyarının quruluşu haqqında təkliflər”i işləyib hazırladılar[6, s.277-294]. Bu təkliflərdə regionun idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi kimi “Zaqafqaziya diyarında rus zadəganlığının kök salması” vasitəsilə ruslaşdırma ideyası əksini tapmışdı. Sözügedən layihənin II bölməsi “müsəlman və erməni zadəganlığının təsis

edilməsi haqqında” adlanır[6, s.282-285]. Onun ana xəttini rus hakimiyyət dairələrinin həmin illərdə riayət etdiyi və guya müsəlman xalqlarında alicənab silkin olmadığı barədə mülahizə təşkil edir. Layihə müəlliflərinin fikrincə, xanlıqlarda iki zümrə mövcud idi: xan və onun qulları. Rus istilalarından sonra iddia olunurdu ki, xan ailəsi təmsilçilərinin də nüfuzu aşağı düşərək, qara camaatla qarışmışdı. Ona görə də yerli zadəganlığın təsis edilməsi zəruri vəzifə kimi irəli sürülürdü. Əslində Azərbaycanda əsilzadə zümresinin varlığını danmaq, və bu mülahizənin məntiqi davamı olaraq, rus hakimiyyətinin bilavasitə təşəbbüsü və iştirakı ilə yerli zadəganlıq institutunu yaratmaq müddəası çarizmin həтта mövcudluq faktına görə özündən büsbütün asılı olan, imperiya hakim çevrələrinin mənafeləri doğrultusunda hərəkət edən “müsəlman ali silki”nə nail olmaq istəyini tam çıpaqlığı ilə ortaya qoyurdu. Bu zaman müsəlman zadəganlığı hüququ 4 kateqoriyadan şəxslərə veriləcəyi güman olunurdu: 1) xan soyundan olanlar; onlar gürcü knyazlarına bərabər tutulmalı idi; 2) zadəganlıq verən rütbələrə layiq şəxslər; 3) öz xanlarından və İran şahlarından təliqə almış bəylər, ağalar və sultanlar; 4) yazılı sübutu olmayan, lakin mənəbini 3 arxa dönənə kimi isbat edə biləcək şəxslər. Vətəndaşlar tərəfindən tanınan qalan bəylərə sadə xalq qarşısında müəyyən haqlar verilməsi nəzərdə tutulurdu.

Maraqlıdır ki, layihə çarizmdən şəxsən asılı “yerli zadəganlığın” sadəcə təsisi ilə işini bitmiş hesab etmir, bu silkin rus dövlətçiliyinə bağlılığı istiqamətində bir sıra vəzifələr, o cümlədən Tiflisdə zadəgan balaları üçün xüsusi təhsil-tərbiyə müəssisəsinin yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Tiflisdə 5 il oxuduqdan və 12 yaşına çatdıqdan sonra zadəgan balaları Moskvaya və ya Peterburqa gedərək, orada təhsillərini başa vurmaları idilər. Məzun olduqdan sonra yalnız Rusiyada 5 il çalışmanın ardından həmin şəxslər öz yurdlarına qayıda bilirdilər.

Qafqaza senator P.V.Qanın təklifləri əsasında 1840-cı ilin aprelin 10-da çar hökuməti Cənubi Qafqazda inzibati islahat haqqında qanun dərc etdi[11, s.237-261]. “Zaqafqaziya diyarının idarə edilməsi üçün təsisat” adını almış bu islahat komendant üsul-idarəsini ləğv edirdi və Ümumrusiya inzibati idarəçiliyini daxil edirdi. Ona əsasən, Cənubi Qafqaz, Abxaziya, Minqreliya və Svanetiya istisna olmaqla, Gürcüstan-İmeretiya quberniyasına və Kaspi vilayətinə bölünürdü. Azərbaycan ərazilərinin bir qismi (Yelisavetpol, Balakən, İrəvan və Naxçıvan qəzaları) Gürcüstan-İmeretiya quberniyasının tərkibinə daxil edilmişdi.

Bu qanunun ən mühüm nəticələrindən biri o oldu ki, yerli xalqların nümayəndələri, o cümlədən azərbaycanlı bəylər və naiblər inzibati vəzifələrdən, o cümlədən polis funksiyalarından kənarlaşdırılırdılar və rus məmurları ilə əvəz olunurdular. Bununla bağlı hərbi tarixçi S. Esadze yazırdı ki, Qafqaza göndərilən rus məmurlarının “bir çoxu çağırıldıqları işin əhəmiyyətinə tamamilə uyğun deyildilər”[12, s.80].

Sözügedən qanuna əsasən, diyarın idarə edilməsi məqsədilə Baş İdarə Şurası yaradılmışdı. Həmin qurum ilk öncə 1839-cu ilin fevralın 28-də ermənilər tərəfindən məskun kəndləri ağaların idarəsindən azad etdi. Ardınca aprelin 15-də yerli feodalların torpaq hüquqları haqqında məsələyə baxaraq, belə bir nəticəyə gəldi ki, yalnız onlara bağışlanmış, yaxud da əldə olunmuş boş və özləri tərəfindən məskunlaşmış torpaqlar bəylərin mülkiyyətində sayıla bilər. Qalan digər məskun torpaqlar isə bəylərin idarə etdikləri və mükəlləfiyyət aldıkları kəndli cəmiyyətlərinə məxsus idi[4, s.201-203]. Hökumət ağalara ömürlük təqaüd verilməsi haqqında qərar qəbul etmişdi. Ağanın ölümü ilə onun varislərinə də təqaüdü verilməsi dayandırılırdı[7, s.8].

Beləliklə, yekun olaraq, qeyd edərdik ki, çarizmin nəzərdən keçirilən dövrdə Şimali Azərbaycanda yürütdüyü aqrar siyasəti əvvəla, Rusiyanın regionda siyasi hökmranlığını möhkəmlətmək cəhəti ilə sıx əlaqədə idi: imperiya hökuməti istər yerli torpaq sahiblərinin hüququna mötədil yanaşanda da, istərsə də bu hüquqa əhəmiyyətli dərəcədə məhəl qoymadan müsadirələr keçirəndə hər şeydən öncə öz siyasi mənfəətlərini güdürdü. Digər tərəfdən, çarizmin aqrar siyasətinin xarakterinə, artıq qeyd etdiyimiz kimi, diyarın perspektivlərinə dair hakim çevrələrin yanaşmalarının fərqliliyi də önəmli təsir göstərirdi.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev M. Çarizmin Azərbaycanda aqrar siyasətinin istismarçı mahiyyəti (XIX yüzilliyin birinci otuz ili) // XIX əsrdə Azərbaycanın aqrar quruluşu (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). Bakı: [s.n.], 1988, 232s.
2. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией. Том 4. Тифлис: Типография Главного Управления Наместника Кавказского, 1870, док. №1028, 1019 с.
3. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией. Том 6. Часть первая. Тифлис: Типография Главного Управления Наместника Кавказского, 1874, док. №1028, 957 с.
4. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией. Том 9. Тифлис: Типография Главного Управления Наместника Кавказского, 1881, док. №218, 979 с.
5. Иваненко В.Н. Гражданское управление Закавказьем: от присоединения Грузии до наместничества великого князя Михаила Николаевича: исторический очерк. Тифлис: [б. и.], 1901, 525 с.
6. Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в. Ч. I. 480 с.

7. Кучаев М.Н. Поземельное устройство государственных крестьян, водворенных на владельческих землях в закавказских губерниях // Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Том 1. Часть 2. Тифлис: Типография Я.И. Либермана, с. 1-70
8. Мильман А. Ш. Политический строй Азербайджана в XIX-начале XX веков: (административный аппарат и суд, формы и методы колониального управления). Баку: Азернешр, 1966. 320 с.
9. Мочалов В.Д. Крестьянское хозяйство в Закавказье к концу XIX века. М.: Издательство АН СССР, 1958, 491 с.
10. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении. Л.: Издательство ЛГУ, 1949. 380 с.
11. Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание 2-ое. Том XV. Отделение 1-ое. СПб: Типография II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1841, ст. №13368, с. 237-261
12. Эсадзе С. Историческая записка об управлении Кавказом. Т.1. Тифлис, 1907, 616 с.